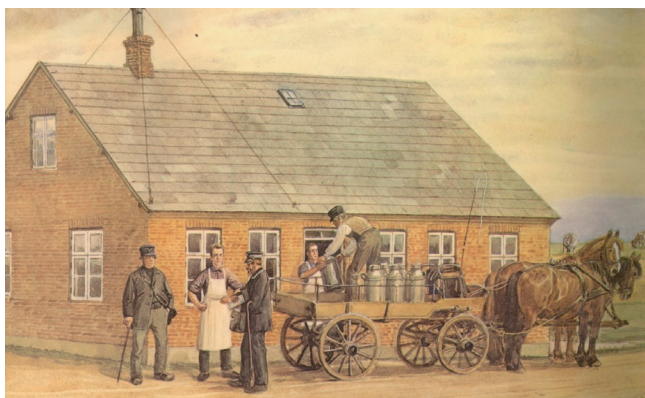

Hjedding Andelsmejeri

Verdens første andelsmejeri(er)

Af Søren Stubkjær

Du har måske hørt om Hjedding Andelsmejeri – det lille, gamle teglstenshus beliggende få kilometer ud af en smal landevej ved Ølgod. Du ved måske også, at trods dets beskedne udseende er det lidt af et nationalt klenodie. Mejeri-bygningen er udpeget af Slots- og Kulturstyrelsen til at være ét af 25 nationale industriminder, som sammen fortæller Danmarks industrihistorie. Ved 125-års jubilæet for mejeriet i 2007 var der også bred deltagelse fra hele landet til festlighederne for at fejre hele den danske andelsbevægelse. Og ikke mindst i nyere tid gøres der tanker om, hvorvidt det gamle andelsmejeri ikke også bør komme på UNESCO's verdensarvsliste, og dermed cementere dets historiske rolle.

Det gamle Hjedding Andelsmejeri.
Akavrel af Rasmus Christiansen. Ølgod-Strellev Lokalhistoriske Arkiv.

Ringer det ingen klokke? Så har du chancen for at blive klogere nu.

I 1882 pustedes Hjedding Andelsmejeri liv i den danske andelsbevægelse,¹ som i dag rummer organisationer som Arla og Danish Crown. Allerede dengang var det medvirkende til, at Danmark ved indgangen til det 20. århundrede var verdenskendt for høj kvalitet indenfor landbrugsvarer – et omdømme, vi stadig holder fast i. Det hele startede med en beskeden flok bønder og en lille, dedikeret kerne af ildsjæle, som blot ønskede at sikre sig selv et ordentligt levebrød.

Hjedding Andelsmejeri og den bevægelse, mejeriet igangsatte, gik fra at være en lokal succeshistorie til et verdensomspændende industrieventyr. Den proces skete ikke på én nat, og i vores begejstring over, at Hjedding var landets første andelsmejeri, kan vi let glemme dem, der fulgte lige i kølvandet.

I efteråret 2020 skrev jeg speciale i samarbejde med Vardemuseerne om andelsmejeriernes begyndelse, hvor jeg ikke bare undersøgte Hjedding Andelsmejeri, men også de mejerier, som fulgte året derefter.

Tilsammen fortæller mejerierne historien om, hvordan den lokale historie i Hjedding fik betydning for en meget bredere skare end bare en lille gruppe bønder på Ølgodegnen. Det er historien om, hvordan de personlige relationer og en villighed til at samarbejde gjorde andelsmejerierne til et udbredt fænomen på hele Vardeegnen, og dermed fik en sådan størrelse, at man i resten af landet lagde mærke til dem.

Det begyndte i Hjedding

Det var i Hjedding ved Ølgod, at egnens første andelsmejeri blev oprettet. Mejerier generelt var dog ikke et nyt påfund. Man havde længe diskuteret fordele og ulemper ved såkaldte "fællesmejerier", som på trods af navnet ikke havde meget fællesskab over sig. Fællesmejerierne bestod oftest af én person som ejede og drev et mejeri, som hertil købte mælken fra områdets bønder. Det sikrede selvfølgelig bønderne en relativ fast pris for deres mælk, men alt det, som blev tjent på de finere produkter, særligt smør, fik bønderne ikke del i – det gik til ejeren.²

I starten af 1882 spidsede debatten om fællesmejerierne til. Baggrunden var, at Tyskland havde lukket grænsen for dansk slagtekvæg på grund af sygdom, og det gik særligt hårdt udover de vestjyske bønder. Samtidig med dette var en af lokalområdets unge mænd, Jacob Stilling-Andersen, netop ved at færdiggøre et ophold på landbrugsskolen Tune på Sjælland, hvor han var blevet udlært i at drive mejeri. Han havde samtidig suget inspiration til sig fra det lille mejeri, som skolen selv drev, og de erfaringer delte han med sin hjemstavn i form af et debatindlæg i den lokale avis i starten af 1882. Dette førte til, at han måneden efter blev inviteret med til et lokalt møde om, hvordan mejeribruget skulle udvikles omkring Ølgod.³

Mødet udviklede sig hurtigt i den retning, at Stilling-Andersen – godt hjulpet på vej af en anden ung mejerist, Peder Hedeager – fik overtalte forsamlingen til, at man skulle oprette et nyt mejeri, hvor mælken fra lokalområdet blev behandlet samlet.

Herefter gik det stærkt. Niels Kristensen, en af de lokale og velrespekterede bønder, blev valgt til formand for det nye mejeri og lagde kort tid efter hus til den stiftende generalforsamling på sin gård, Pedersborg. Efter dette møde trådte Niels Kristensen sammen med Stilling-Andersen, der skulle være mejeristen, for at udarbejde de nye vedtægter. Til dette benyttedes Niels Hansen Uhd. Uhd ville ikke selv være medlem af mejeriet, da han ikke havde tiltro til projektet, men han var god til at ordne juridiske

Jacob Stilling-Andersen, Hjeddings første mejerist, ca. 1920.

Foto: Det Kgl. Biblioteks portrætsamling.

sager,⁴ hvorfor han gik med til at hjælpe med mejeriets vedtægter som pennefører.

Tre måneder senere – juni 1882 – slog mejeriet dørene op for første gang, og kunne nu behandle den modtagne mælk. Den første sommer gik ikke særligt godt, da der endnu ikke var indsamlet is til at nedkøle mælken, men med vinteren gik det hurtigt fremad.⁵ Faktisk gik vinteren så godt, at man nu for alvor begyndte at lægge mærke til det nye mejeri i Hjedding i resten af området. Interessen blev så stor, at der i starten af 1883 blev stiftet ikke mindre end syv nye mejerier på Vardeegnen, som for størstedelens vedkommende nærmest kopierede vedtægterne fra Hjedding en til en.

Hjeddings vellykkede første vinter var dog ikke noget, man kunne læse om i avisen. Det er derfor interessant, hvordan historien om Hjedding spredte sig ikke bare til de lokale byer, som Skovlund og Horne, men også til de fjernereliggende som Janderup og Oksbøl, når der trods alt var mange andre mejerier, man kunne have valgt at kopiere i stedet.

Denne spredning vidner om, at folk var gode til at snakke sammen, og kendte hinanden på kryds og tværs af sogneskel. At de personlige relationer var vigtige for oprettelsen af de første andelsmejerier, bliver særligt tydeligt, når vi begynder at ridse i overfladen.

Mejeridebat til familiemiddagen

Det første nye andelsmejeri efter Hjedding kom til at ligge i Skovlund. Allerede den 3. januar 1883 blev der her holdt stiftende generalforsamling,⁶ hvor bestyrelsen blev sat og beslutningen om mejeriets oprettelse taget. Det er nok ikke helt tilfældigt, at man var så hurtigt ude netop her. Udover at Skovlund rent geografisk ligger relativt tæt på Hjedding, så havde man i Skovlund den fordel, at der her boede en husmand ved navn Ole Kristensen.

Som husmand havde Ole Kristensen ikke særligt mange køer selv, og for husmænd helt generelt var det svært at lave ordentligt smør, da man manglede pengene til de nye maskiner, og uanset hvad ikke selv havde nok mælk til, at den slags investeringer kunne betale sig. De udfordringer er uden tvivl noget, som Ole Kristensen har talt med sin bror om, når de mødtes. Broren var – som de fleste andre mænd på det tidspunkt – selv gårdmand, om end han havde nogle flere køer end Ole Kristensen. Broren var nemlig Niels Kristensen – den første formand for Hjedding Andelsmejeri.

I tiden forud for stiftelsen af Skovlund Mejeri havde Niels Kristensen og Jacob Stilling-Andersen fra Hjedding besøgt Skovlund, for at fortælle de lokale, hvordan de havde grebet det an i Hjedding. En 16-årig dreng deltog i dette møde, og fortalte på sine gamle dage om, hvordan

Niels Kristensen og Jacob Stilling-Andersen på bedste vis havde overbevist forsamlingen; ikke med store flotte ord og retoriske kneb, men med simple og forståelige argumenter, samt en god portion ærlighed om at foretagendet stadig var nyt og uprøvet.⁷

I Skovlund tog man det til sig, og Ole Kristensen kom – ret uvant for en husmand – til at sidde i mejeriets første bestyrelse. Til formand blev valgt den lokale lærer Jens Kristensen, der var en respekteret skikkelse på egnen. Det var ham Ole Kristensen oprindeligt var gået til, for at luften ideen om det nye mejeri. Der var – som forløbet ovenfor viser – ikke langt fra tanke til handling.

Lærer Kristensen var nok heller ikke helt ubekendt med hele mejeridebatten. Udover at han selv havde køer – det havde skolelærere dengang – så var mejeribrug også noget man diskuterede i hans familie. Her var det dog ikke en bror, men en svoger, som blev et vigtigt bindeled. Lærer Kristensens kone var nemlig søster til Niels Hansen – den senere formand for Aal Mejeri i Oksbøl.

Højskolevenner

Aal Mejeri i Oksbøl blev stiftet den 24. januar 1883 og begyndte sin virksomhed den 1. maj samme år. Vi ved desværre ikke så meget om Aal Mejeris oprettelse og den første tid,⁸ men mejeriets første formand, Niels Hansen, er en relativt kendt skikkelse. Udover at han var svoger til mejeriformanden i Skovlund, så havde han indtil få år tidligere været højskoleforstander i Ølgod. Som forstander var han en kendt skikkelse, der deltog aktivt i de lokale grundlovsfester, og havde en stor del af de lokale bønder som elever i kortere eller længere perioder. Blandt andre både Niels Kristensen,⁹ den senere Hjeddingformand, og Jacob Stilling-Andersen,¹⁰ mejeristen.

Da Niels Hansen rykkede til Oksbøl i 1881 for at blive lærer, havde han altså et solidt netværk tilbage fra Ølgodegnen. Det giver derfor god mening, at man på trods af den forholdsvis store afstand mellem Oksbøl og Ølgod (set med

1880'erne) lod sig inspirere af Hjedding Andelsmejeri, og ikke – for eksempel – det noget mere nærtliggende Burgard Mejeri i Billum, da mejerisnakken begyndte.

En anden højskolemand, som blev vigtig for de første andelsmejerier, var forstander Madsen i Janderup. Han var i forvejen næstformand i den lokale landboforening, hvor

han var særlig kendt for at tale de mindre gårdmænds og husmænds sag, og blev i marts 1883 valgt som formand for det nystiftede mejeri i Janderup. Vi kan ikke se helt tydeligt i kilderne, hvorfra forstander Madsen fik kendskab til Hjedding, men med den korte afstand til forstanderkollegaen i Oksbøl og sin post i landboforeningen, har han

Til venstre ses gårdejer Niels Kristensen og til højre husmand Ole Kristensen og frue. De to brødre spillede begge en vigtig rolle for andelsmejerierne i området. Fotos: Ølgod-Strellev Lokalhistoriske Arkiv.

*Peder Hedeager til venstre, som her sidder til møde med J. Østergaard fra Horne og Tinus Bruun fra Nytofte.
Foto: Ølgod-Strellev Lokalhistoriske Arkiv.*

formentlig haft et godt kendskab til de mange nye andelsmejerier, som blev stiftet i januar det år.¹¹

I Horne havde man også talt om at starte et mejeri; to endda! En af nøglepersonerne her blev Jes Pallesen, der i januar 1883 var med til at grundlægge mejeriet Hornelund, hvor han også blev formand.¹² Pallesen havde, modsat flere af de ovenfor beskrevne personer, hverken været elev eller forstander på en højskole. Da Pallesen var ung, havde hans far ikke haft råd til at sende sine børn på et sådant ophold. I stedet arbejdede han ihærdigt på at slukke sin vidbegærlighed andre steder, som ved at læse bøger og have lange snakke med egnens lærere og højskolefolk. Det er derfor ikke usandsynligt, at han og den daværende lokale Ølgodforstander Niels Hansen har haft en række samtaler.

Selvom Pallesen hverken havde familiemedlemmer på de andre mejerier eller gamle højskolekammerater at diskutere mejeribrug med, så var der masser af hjælp at

hente. For ligesom i Skovlund, så stod folkene i Hjedding klar til at træde til med råd og vejledning for den nye mejeriformand og hans bestyrelse.

Samarbejde om samarbejdet

Hjeddingfolkenes velvillighed til at dele ud af deres erfaringer er ret sigende for den første periodes oprettelser af nye mejerier. Både Niels Kristensen, Stilling-Andersen og Peder Hedeager har senere fortalt, hvordan det lille mejerihus i Hjedding blev overrendt næsten hver søndag af tilrejsende, som med egne øjne ville se, hvordan det hele fungerede, og både Ole Kristensen fra Skovlund og Jes Pallesen fra Horne fortæller, at der altid var hjælp at hente.

Peder Hedeager blev i 1932 interviewet om den første tid med andelsmejerier. Han var på dette tidspunkt en gammel mand, men det er tydeligt, at Hjeddinghistorien

alligevel stadig fyldte meget hos ham. Journalisten spørger ham blandt andet, hvordan det kan være, at de dengang delte deres erfaringer med nabobyerne. Den økonomiske gevinst – mente journalisten – ville trods alt være større, hvis konkurrencen ikke blev alt for stor. Var det aldrig noget de tænkte på?

Hertil svarede Hedeager et tydeligt "Nej". "Når vi kunne gøre dem en tjeneste med det, hvorfor skulle vi så ikke gøre det?" fortsatte han,¹³ og intet i samtidens kildemateriale indikerer, at han her overdrev. Før det bliver for rosenrødt, bør det dog også nævnes, at Hjeddingformanden Niels Kristensen faktisk havde en reel økonomisk gevinst i at få oprettet så mange nye mejerier som muligt. I en periode gik han nemlig sammen med en lokal maskinsmed, hvor de mod betaling bistod i etableringen af de nye mejerier og indkøbet af maskinerne dertil. Uanset hvad motivationen har været, så fortæller historien os dog, at man ikke var bange for at dele ud af erfaringerne fra Hjedding – både de gode og de dårlige.

De første andelsmejerier

Historien her kunne bygges videre med fortællingerne fra Strellev og Tistrup, men det ville ikke rykke ved det samlede billede af, at netværk var en vigtig faktor for oprettelsen af de første andelsmejerier. I Hjedding tog man de første skridt og fik gjort sig en række erfaringer, som man blot et halvt år senere kunne trække på, da konceptet blev kopieret til de nye andelsmejerier. Senere hen sprængte andelsmejerierne de lokale rammer fra Vardeegnen, hvor vi allerede i 1884 ser de første andelsmejerier på øerne, og ved årtiets afslutning fandtes der i hundredvis over hele landet.

I de første år af 1900-tallet blev mejerist Stilling-Andersens søn sendt til Transvaal i Sydafrika, for at bistå ved etableringen af andelsmejerier dér. Han blev valgt, fordi det da var alment anerkendt, at Danmark var foregangslandet inden for mejeribrug og andelsvirksomheder.¹⁴ Denne status er blot et eksempel på den effekt, det lille røde hus fra Hjedding viste sig at få. Men effekten ville

aldrig have fundet sted, hvis man i Hjedding havde holdt succesen for sig selv og ingen havde forsøgt at kopiere dem. Det som blev en verdenshistorie, ville i så fald maksimalt have været en fodnote i lokalhistorien.

Derfor bør vi heller ikke glemme de mejerier, som fulgte i kølvandet på Hjedding, og som var med til at cementere andelsmejerierne som en ny og holdbar organisationsmodel. De er en del af en samlet fortælling, som går udover lokalområdets grænser.

Det kan du tænke på, næste gang du kører forbi en af de mange mejeribygninger, som fortsat præger det danske landskabs småbyer.

Søren Stubkjær kan kontaktes på: soerenstub@hotmail.com

Noter

1. Claus Bjørn: *Dansk Mejeribrug 1882-2000*. Odense 1982, s. 7; 48ff.
2. Bjørn, s. 39ff.
3. Jacob Stilling-Andersen: *Det første andelsmejeris tilblivelse – et tilbageblik*. København 1932.
4. Børge Kjeldsen: *Livet er en sælsom Kjæde – Vestjyske Mindeblade*. Varde 2015, s. 69.
5. Bjørn, s.53.
6. Rasmus Rasmussen: *Skovlund Andelsmejeri 1883-1933*. Skovlund 1933, s.4.
7. Rasmussen, s. 4.
8. Carsten Hansen: *Oxbøl Andelsmejeri. I: Oksbøl Borgerforening (red.) Træk af Oxbøl Bys Historie 1906-1956*. Oksbøl 1956, s.108f.
9. Niels Kristensen: Hefte med tegninger fra ophold på Østbæk Folkehøjskole. Ølgod Strellev-Lokalhistoriske Arkiv nr. A437-12, 1873.
10. Karen Raunkjær: Udpluk fra Mads Christensens erindringer. Udgivet manuskript overleveret til Vardemuseerne i 2020.
11. Hans Peder Hansen Novrup: *Ribe Amts Nordre Landboforening 1846 til 1921*. Varde 1922, s. 27.
12. Jes Pallesen: *Nogle erindringer*. Hornelund 1929. Udgivet digitalt af Horne Sognearkiv i 2013 og kan tilgås via: https://issuu.com/arkiv/docs/jes_pallesens_erindringer
13. Marinus J. Gravsholt: Da Hjedding Andelsmejeri blev oprettet. *Andelsbladet* 1932. Specifik dato ukendt, men udklippet er opbevaret på Ølgod-Strellev Lokalhistoriske Arkiv (A131).
14. B. Stilling-Andersen: The co-operative movement in Denmark. *Transvaal Agricultural Journal* 1908, nr. 22.